

KEREKES DÓRA

Tradicionális birodalom – modern birodalom

Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében

Köves József emlékére

Az Oszmán Birodalom 16–17. századi története régóta a hazai és külföldi kutatások fókuszában áll. Egyre nagyobb számban jelennek meg olyan monográfiák, tanulmánykötetek, cikkek és közlemények, amelyek e hatalmas államkonglomerátum történetének egy-egy aspektusát mutatják be. Ezek között számos olyan van, amely az oszmán államideológiát vizsgálja. A 15. századtól felívelő szakaszában lévő birodalom a 16. században érte el hatalmának csúcspontját, majd megindult a lassú és hosszú hanyatlás útján, hogy végül a 19. század legvégén, a 20. század elején fokozatosan átalakuljon azzá a modern állammá, amely ma az Európai Unió tagjává kíván válni. Ha ideológiai aspektusból vizsgáljuk, akkor az Oszmán Birodalom kora újkori története nem más, mint az átalakulási folyamat egy jelentős lépése: a tradicionális társadalom és birodalom leáldozása, illetve a modern struktúrák első útkeresése. Ahhoz, hogy a 17. század közepén kialakuló helyzetet, a gyenge uralkodók és gyenge nagyvezírek korát, a janicsárlázadásokat és egyéb rebelliókat, a gazdasági és társadalmi válságot, majd a Köprülü Mehmed nevével fémjelzett korszakot pontosan megértsük, a folyamatokat átlássuk, tisztázni szükséges ennek az átmeneti korszaknak az ideológiai struktúráit. Mindenekelőtt azt, hogy a tradicionális ember gondolkozásmódjának megértése nélkül a birodalmat sújtó gazdasági, társadalmi, politikai válságot sem értelmezhetjük teljes mértékben.

Tradicionális birodalom – tradicionális ember

Az Oszmán Birodalom 15–16. századi fénykorában klasszikus értelemben vett tradicionális birodalom,¹ amelyben a benne élők felfogása szerint rend uralkodik. Egyensúly van a fizikai világ és a metafizikai világ, a halandók és a halhatatlanok világa, a létezés és a keletkezés világa, a látható és tapintható, valamint a nem-látható és nem-tapintható között. Míg a mai ember számára a valóság az, ami az anyagi világot időben és térben nem haladja meg, a tradicionális világban a láthatatlan és a megfoghatatlan is a realitás része volt. Úgy tartották, hogy az élet rítus, amelyet azért visz véghez az egyén, hogy a világfelettségéből részesüljön, és megszabaduljon azoktól a kötelekektől, amelyek az embert a földi élethez fűzik.

A tradicionális létszemlélet szerint a világot azon individuumok léte határozta meg, akik a természetes emberi kondíciók felett álló, velük született vagy megszerzett felsőbbségük által a világi renden belül egy fentről származó erő élő és hatékony jelenlétét testesítették meg. Ez az individuum az uralkodó, aki a felsőbb erőket alattvalói számára közvetítette

¹ Fodor Pál: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása*. In: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001. 47.

az élet minden területén, és akit ezen képessége predesztinált a betöltött pozícióra. Az uralkodó kiválasztásának a tradicionális létszemlélet szerint nem volt köze az erőhöz, az erőszakhoz, az ügyességhez, az okossághoz vagy a jó fizikumhoz. Az uralkodó hatalmas istenség volt emberi alakban² (ahogyan az már az ókori Egyiptom esetében is megfigyelhető volt). A fizikai valóságban megjelenő király/szultán a tradicionális ember hite szerint két részből állt: egy isteniből és egy emberiből. Ennek megfelelően a király szimbóluma általában a Nap, mint az az erő, amely átjárja őt. Az uralkodót egyszerre középpontnak és hídnak (*rex et pontifex*) tekintették ég és föld, ebben az esetben az Oszmán Birodalom fősege alatt élő népek és a Paradicsom között.³ Az ő feladata volt, hogy a két világ között közvetítsen, hiszen a tradicionális népek hittek abban, hogy ami a felső világban történik, az hat az alsó világ eseményeire és viszont.⁴ Az uralkodót az tette uralkodóvá, hogy képes volt erre a közvetítő szerepre, a felsőbb erők szolgálatba állítása érdekében a megfelelő módon tudta a rítust véghez vinni. Ő szimbolizálta a dicsőséget, a centrumot, a stabilitást és a békét. Ő volt a törvény és a rend ura, amelyek nélkül a népe nem tudott volna élni. Az uralkodónak tehát bölcsnek kellett lennie, aki a felsorolt erények és erők birtokában van, és bánni is tud velük.

Az Oszmán Birodalomban is az uralkodó, a szultán állt a középpontban, és egyesítette magában azokat az erőket, amellyekkel egy tradicionális uralkodónak rendelkeznie kellett. Az oszmán uralkodó köteles volt alattvalóit megvédeni, így politikai ideológiájának középpontjában az igazságosság állt.⁵ A hagyomány alapjain létrejövő állam számára a birodalom volt a megfelelő államforma. Ugyanakkor a birodalmiság az emberi történelem egyik nagy társadalomszervezője is, amelynek létrejöttéhez szükséges valamiféle rendezőelv. A hagyományra épülő birodalmaknál, amilyen az Oszmán Birodalom is volt, általánosan megfigyelhető aspektus, hogy egy eredendően kis létszámú, általában törzsi alapokon létrejövő csoport jelenti a birodalom kialakulásának alappillért.⁶ Az oszmán-törököknél ez az *Oszmán eli*, Oszmán országának lakossága volt. A tradicionális törzsi társadalom felépítése hierarchikus, amelynek csúcán a törzs vezetője állt, őt az előkelők követték, akik egyben a vezető fegyveres kíséretét és testőrségét, a birodalommal válás időszakában pedig a hadsereg alapját képezték.⁷ Ez a fegyveres kíséret védte meg a többiek életét a külső támadók-

² Fodor Pál: *Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben*. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, Balassi, 2001. 149.

³ A közép jelképe a köldök, gör. *Omphalos*, egy szent kő, aminek semmi köze a fetisizmushoz. Sok ilyen köldökkő volt, amelyek általában meteoritok, ún. „égből pottyant kövek”. Leghíresebbek a római *Lapis Niger*, illetve a kelta-brit hagyományban szereplő *Liá Fáil – Stone of the Destiny*. Ezekről úgy tartották, hogy jelezni tudták egy-egy király legitim vagy illegitim voltát. Erről bővebben lásd: Leifer, Franz: *Zum Problem der Forumsinschrift unter dem Lapis Niger*. Aalen, 1963.; Keating, Geoffrey: *The History of Ireland. From the Earliest Period to the English Invasion*. Kansas City, 1983. (Reprint) Vol. I. 205–212.

⁴ Az Kr. e. 3. évezredben keletkezett és a *Corpus Hermeticum*-ban fennmaradt *Tabula Smaragdina* 2. pontja ezt így fogalmazza meg: „Ami lent van, az megfelel annak, ami fent van, és ami fent van, az megfelel annak, ami lent van, hogy az egyetlen varázslatának műveletét végrehajtsd.”

⁵ Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. Budapest, 2006. (História Könyvtár, Monográfiák, 21.)

⁶ Fodor Pál: *Az Oszmán Birodalom születése*. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 169–170. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti kötetek, 2.)

⁷ Káldy-Nagy Gyula: *A török hadsereg kialakulása I. Szulejmán korára*. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Szakály Ferenc–Rúzsás Lajos. Budapest, 1986. 163.

kal szemben. Az itt kialakult hagyományokat Oszmán népe hosszú időn keresztül megtartotta, illetve továbbfejlesztette, és ezzel egyidejűleg – a szunnita iszlám tradícióknak megfelelően – a környező, megismert vagy meghódított népek kultúrájával, hagyományaival ötvözte.⁸ A birodalom történetében a 16–17. század pontosan az az időszak, amikor a tradíciók kezdenek kiüresedni, nem lesznek többek pusztá buroknál, amely nem alkalmas arra, hogy a birodalom sokféle népességét egybetartsa. A történettudomány által társadalmi, morális, gazdasági, politikai válságnak nevezett jelenséghez ez a világnézeti, spirituális vagy tradicionális válság is hozzájárul majd.

Egy más aspektusból vizsgálva a birodalom nem más, mint egy olyan katonai–politikai szervező elv, amely arra épül, hogy az állam a javakat adó formájában kisajátítja, és a maga szempontjai szerint újra elosztja azokat.⁹ Mivel ebben az esetben az állam szempontjából teljesen mindegy, hogy miből származnak ezek a bevételek, bármilyen termelési módra képes rátelepedni (például óperzsa, asszír, római, spanyol, oszmán vagy orosz birodalom). Ezen államok mindegyikét folyamatos hódításra ösztönzi a mindinkább fogyó adóalap. Az iszlám elterjedése kapcsán is fontos megjegyeznünk, hogy e helyek legtöbbször csak az uralkodói réteg tartozott a muszlim valláshoz, a lakosság nagy része nem. Mivel fejadót csak a nem muzulmán alattvalóknak kellett fizetniük, az uralkodó rétegnek érdekében állt, hogy alattvalóit ne térítse meg, hiszen az nagymértékű adókiésést vont maga után. Az idők folyamán természetesen a lakosság egyre nagyobb hányada csatlakozott a gazdasági és társadalmi előnyökkel járó iszlámhoz. Így – a katonai erő lekötése mellett – ebben az esetben is az egyre fogyó adóalap ösztönözte például az Oszmán Birodalmat arra, hogy újra és újra hódításokba kezdjen.¹⁰ Ennek alapvetően két tényező szabott gátat: az adott birodalom optimális nagyságának elérése és az, hogy a köztes területek teljes meghódítása valójában nem érte meg.¹¹ Ezek a területek köztes részek maradtak, ahol mindkét hódító birodalom a diplomácia gazdag tárházát alkalmazta: szövetség kötése, ideológiai összetartozás hangsúlyozása, katonai segítségnyújtás abban az esetben, ha az adott birodalom érdekei ezt úgy kívánják. Ezt tökéletesen megfigyelhetjük a kora újkori Erdély, de a hódoltság és a királyi Magyarország történetét áttekintve is.

⁸ Goldzieher Ignác: *Az iszlám*. Budapest, 1881. 30., 214–319.

⁹ Fodor Pál szerint a redistribúció, az anyagi javak begyűjtése és szétosztása azért szükséges, hogy a birodalom két alapvető rétegét, a hadsereget és a hivatalnokokat megfelelő módon lehessen fizetni. Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 47.

¹⁰ A folyamatos hódítás szükségességét az európai értelmiség korán felismerte, amikor a keresztény országokat és az Oszmán Birodalmat összehasonlítva az egyik megkülönböztető jegynek a birodalom katonai jellegét és terjeszkedési hajlandóságát tekintette. Fodor Pál: *Állandóság és változás az oszmán történelemben*. In: *A szultán és az aranyalma*, 12.

¹¹ Ezalatt elsősorban azt értjük, hogy – ahogyan az az Oszmán Birodalom esetében is történt – a távol lévő, kevésbé ellenőrzött területek mindinkább önállósodnak és elszakadnak. Ehhez járul még a szükségképpen fellépő másik birodalom. Két birodalom találkozásánál az történik, amit a 16–17. századi magyar végvári vonalon is megfigyelhetünk (de akár az oszmán–lengyel végvidéken is): a területek között létrejön a „harmadik világ”, egyfajta „*no man's land*”, amelyet mindkét birodalom számára nehéz állandó, közvetlen ellenőrzés alá vonni, mivel ha bármelyik fél egy ilyen lépéssel próbálkozik, az a másik szemében egyértelműen *casus belli* (gondoljunk az 1551. és 1552. évi erdélyi eseményekre, de bármelyik oszmán vagy Habsburg hadjáratra). Ugyanakkor ez a köztes terület mindegyik birodalom számára csak valamilyen szempontból lenne fontos: például felvonulási terület, katonai utánpótlást biztosító emberanyag, kereskedelmi útvonal, és hosszabb távon nem érdemes teljes egészében betagolnia birodalmába.

Az Oszmán Birodalom mint tradicionális birodalom

Az Oszmán Birodalom élén álló szultán¹² birodalmának mindenható ura volt olyan értelemben, hogy az ő kezében nyugodott a világi és a vallási törvény, a vallástudósok, a katonák és a köznép felügyelete, ő irányította az államot. Tehát az oszmán uralkodó akkor, amikor az európaiak kezét mindinkább megkötötték a nemesi jogok, a nemesi alkotmányok, és a rendi monarchiák keretei között uralkodtak, abszolút uralkodó maradt. A szultán hatalmát csak az korlátozhatta, ha az uralkodó nem tartotta be a szokásjogot,¹³ ebben az esetben számíthatott alattvalói – elsősorban a központi közigazgatás, illetve a hadsereg prominens képviselőinek – nemtetszésére, szélsőséges esetben arra, hogy elmozdították trónjáról.¹⁴

Az Oszmán Birodalom alapítója I. Oszmán gázi (1281–1326) volt,¹⁵ akinek korát Ásikpasazádé 15. századi történetíró is feldolgozta.¹⁶ Munkájában Oszmán álmát a következőképpen írta le: „4. fejezet, amely arról szól, hogy Oszmán gázi mit álmodott, kinek szólt erről, és mi lett álmának megfejtése. Oszmán gázi imádkozott [...] Lefeküdt és elaludt. Láttá, hogy maguk között egy bölcs van. Nagy kegyessége megnyilvánult és az egész nép bizalommal volt iránta. És ennek a dervisnek a belsejében benne volt a világ. Boldogsága, kincse és tanítványa sok volt, ő pedig bölcs volt. Vendégszobája üres soha nem volt. Oszmán gázi ennek a dervisnek a vendége volt. Oszmán gázi álmában látta, hogy ennek a dervisnek az öléből hold kel fel, feléje száll és egyenest Oszmán gázi mellébe megy be. És amikor a hold Oszmán gázi mellére ért, a köldökéből fa nőtt ki, amely az egész világnak árnyat adott. A fa árnyékában hegyek magasodnak, a hegyek tövéből vizek fakadnak. Az emberek isznak, kertet öntöznek, és közkutakat táplálnak a vízből. [Oszmán gázi] a hozzáérkező sejhnek erről hírt adott. A sejh azt mondta: »Fiam, Oszmán, a padisahság neked és leszármazottaidnak adatott, legyetek áldottak. És az én lányom, Malhun hatun a Te kijelölt feleséged.« Azonnal eljegyzést ültet». ¹⁷ Sejh Edebáli, az após, aki szent életű ember volt, megfejtette Oszmán álmát: ivadékai egy világbirodalom uralkodói lesznek.¹⁸ A Hold jelképezte a vallási aspektust, amely így az oszmán uralkodó attribútumai közé került. Ehhez a történethez köthető Abdul Kumral álma, aki azt látta, hogy az ifjú uralkodó feje mellett egy kerecsensólyom repül el. A legrégebbi tradíciók szerint a sólyom és a sas az uralkodó és a Nap jelké-

¹² (arab) sultân سلطان = uralom, uralkodó

¹³ Fodor: *Szultán, birodalmi, tanács, nagyvezír*, 50.

¹⁴ A hagyományos szemlélet szerint az (oszmán) uralkodó ember és istenség volt egy személyben, így letételének indoka mindig az volt, hogy az emberi része hibázott, mert szembeszállt az istenivel.

¹⁵ Oszmán gázi – bár dinasztialapító volt – nem viselte még a szultáni címet. Azt majd csak unokája, I. Murád kezdte használni. İnalcık, Halil: *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600*. London, 1988. 56.; Kramers, J. H.: *Murad I*. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. VII. Leiden–New York, 1993. 593–594.

¹⁶ Ásikpasazádé, eredeti nevén Dervis Ahmed valahol Kelet-Anatóliában született. Ükapja valószínűleg tényleg Ásikpasa, a híres költő volt. Körülbelül 1400-ban látta meg a napvilágot, és biztos, hogy 1437-ben részt vett II. Murád szerbiai hadjáratában, 1448-ban ott volt a második rigómezei csatánál, 1457-ben pedig részt vett a két szultánfi, Musztafa és Bajezid körülmetelési szertartásán és ünnepségén Edirnében. 1436-ban, Mekkában járt zarándoklaton. Úgy tűnik, Ásikpasazádé szép kort élt meg, fő művét, az Oszmán-ház történetét 1484-ben fejezte be, utána nem sokkal hunyhalt el. Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927. 35–38

¹⁷ Giese, Friedrich: *Die altosmanischen anonymen Chroniken. Teil II: Übersetzung*. Leipzig, 1925. 7. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 17.)

¹⁸ Fodor: *Az Oszmán Birodalom születése*, 159.

pei.¹⁹ Az uralkodó azt az erőt szimbolizálta ezáltal, amelynek hatáskörét nem szabják meg, és amelynek tekintélye önmagából fakad. Az új szultánt karddal öveztek fel (ennek a keresztény világban a koronázás felel meg), ami a cselekvés, a cselekvőképesség és az erő kifejeződése. Az uralkodót ettől kezdve már nem tekintették pusztán emberi lénynek, szakrális lény lett, akinek a fent megnevezett szerepeket kellett betöltenie. A kard azt az erőt képviselte, amellyel a szultán rendelkezett, amelynek segítségével betölthette a híd szerepét. Így kapcsolódott egybe a fent említett Nap a sólyom szimbolikával, amely ennek az erőnek egy aspektusa, az, amelyik legyőzi a sötétséget. Az európai hagyományokban a királyság és a Nap (a Nap megjelölésére használt szimbólumokkal együtt) egybefűzése élő hagyomány volt egészen II. (Hohenstauf) Frigyes (1194–1250) német-római császár uralkodásának végéig.²⁰ Ugyanakkor a sas-szimbólum, amely a lényegyet tekintve a Nappal egyet jelent, vált a Habsburg-ház uralkodói jelképévé.

A szultán által irányított rend megnyilvánulási formája az állam, amelyet stabilitás jellemmez, ahogyan az Oszmán Birodalmat is a 16. század közepéig. Az államot a rítus mellett a hűség tartotta össze, amely leginkább a gyermekadórendszeren (*devsirme*) keresztül bekerültek feltétlen lojalitásban érhető tetten. Az összetartó erő a birodalomban annak ellenére erősen hatott, hogy vezetői gárdája a legkülönbébb népek fiaiból tevődött össze, akiket egy magasabb rendű szervezőerő hatott át: az a tudat, hogy ők Oszmán országának (*oszmánli eli*) lakói, akik egy nyelvet beszélnek (*oszmánli*), és akiknek közös oszmán tradícióik vannak. Ők képezték az államigazgatás és a hadsereg fundamentumát.²¹

Az Oszmán Birodalom 15–16. századi hatalmát ezen időszak uralkodói alapozták meg. I. Szelim (1512–1520) korától egyesült az uralkodóban a harcos és a szakrális szál, a birodalom világi ura és az iszlám feje aspektusok.²² Egyiptom és Szíria meghódítása azonban nemcsak a kalifa rang elnyerését jelentette, de azt is, hogy az addig nagyjából azonos területű két rész, Rumélia²³ és Anatólia közül az utóbbi erőteljesen megnőtt. Ezzel egyidejűleg csökkent az európai rész primátusa az államigazgatásban, ami az etnikai és vallási arányokat is erőteljesen megváltoztatta, az iszlám hitű lakosság egyértelműen túlsúlyba került.²⁴ Mégis ekkor kezdődött az a korszak, amelyet az utókor sokáig „szulejmáni aranykornak”

¹⁹ A kerecsensólyom Magyarországon turulként ismert.

²⁰ Pál József – Újvári Edit: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, 2001. (elektronikus változat: www.bkiado.hu, a letöltés ideje: 2007. április 1.) Ez a szimbolika megjelenik még Dante Alighieri költészetében is. Kaposi Márton: *Magyar Dante-kutatások az ezredfordulón*. In: Magyar Tudomány, 49. évf. (2004) 4. sz. 491–503.

²¹ Erről lásd Fodor Pál: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról*. In: A szultán és az aranyalma, 25–44.; Kerekes Dóra: *Identité d'enfance et identité de service: mémoire et solidarité ethniques des renégats dans l'Empire ottoman*. In: Identités hongroises, identités européennes du Moyen Âge à nos jours. Éd. Nagy, Piroška. Rouen, 2006. 103–119.

²² I. Szelim szultán 1516–1517-ben meghódította Szíriát és Egyiptomot, az utolsó Abbászida kalifát, Mutavvakilt, aki 1258 óta, amióta a mongolok elfoglalták Bagdadot, Kairóban székel, Konstantinápolyba vitette, és annak halála után felvette a „kalifa” címét. Inalcik: *The Ottoman Empire*, 33–34.

²³ Rumélia (tör. Rumeli) az Oszmán Birodalom európai tartományainak összefoglaló neve. A szó etimológiailag a *róm*, azaz római, és az *eli*, vagyis ország, föld szavak összetételéből származik („a rómaiak országa”), ezzel is hangsúlyozva a jogfolytonosságot Róma–Konstantinápoly–Bizánc és Isztambul között.

²⁴ Hegyi Klára: *I. Szelim*. In: Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária: *Török–tatár hódítók*. Budapest, 1993. 42.

nevezett,²⁵ és a birodalom történetének csúcspontjaként tartott számon. Ugyanakkor ez alatt az időszak alatt indultak el azok a folyamatok, amelyek később a hanyatláshoz vezettek. A tradicionális ember szemlélete szerint ez azért következett be, mert az a magasabb rendű szellemi erő, amely Oszmán törzsét áthatotta, mind erőteljesebbé vált. Ennek első jele volt, hogy az uralkodó elszakadt alattvalóitól. Konstantinápoly 1453. évi elfoglalását követően a szultán eleinte megjelent a nyilvánosság előtt, bár szerepe egyre protokollárisabbá vált. Később azonban már csak hetente kétszer, végül egyszer sem lépett népe elé.²⁶ A tradicionális szemléletet tovább követve, ez azt jelentette, hogy a birodalom csúcsa megváltozott, a szultán már nem tudta betölteni addigi szerepét. A rítusok, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a hagyományokra épülő világ rendje megmaradjon, a társadalom minden tagja betölthesse szerepét, megváltoztak. Ennek következtében átalakult a birodalom (alsó világ) és az égi (felső) világ közötti viszony is. Az oszmánok mindennapi életének részét képező rítusok, amelyek nélkül a hívő nem is tudta elképzelni az életét,²⁷ fokozatosan kiüresedtek. A rítus mindinkább a külsőségekre szorítkozott, egyre jobban megszűnt spirituális tartalma, és hasonlítani kezdett arra, amit a modern korban rituálénak nevezünk: szimbolikus, ceremoniális, gyakran babonákkal is övezett tetté vált. Az uralkodó hatalma eredendően abból fakadt, hogy – mivel képes volt rá – végrehajtotta a rítusokat, ebben a *sari'a*, a Koránra és a hagyományokra épülő szent vallási törvény segítette őt. Később azonban már nem tudta betartani a rítusokat, így elkezdett világi törvények (*kanun*) által kormányozni, ami miatt megváltozott a hatalom forrása, megszűnt annak abszolút volta.²⁸ A *kanun*ok és a *sari'a* mellett a szultán vallási hatalmát a kalifa cím birtoklása biztosította számára.²⁹ A kalifa személye egyesítette a világi és a vallási uralkodói hatalmat,³⁰ így a kalifátus nem csupán egy hivatal volt, hanem egyben azt a területet is jelentette, amely felett a kalifa uralkodott.³¹ A kortársak és a 17. századi oszmán történétírók a fent leírtak ellenére

²⁵ Az aranykor az emberiség történetének tökéletes korát szimbolizálja, ami ekkorra már régen elmúlt, de amit – mint sztereotípiát – sokáig alkalmaztak/alkalmaznak a teoretikusok.

²⁶ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 50.

²⁷ A tradicionális társadalmakban az egyén, így az oszmánok is nem azért hajtották végre a rítusokat, mert azok a vallási előírások részét képezték, hanem azért, mert – hitük és világszemléletük szerint – ezeken keresztül részesültek a felső világ jótevékenységeiből, így teljesíthették be sorsukat.

²⁸ Nem véletlen, hogy az oszmán történétírók I. Szulejmánt nem az Európában alkalmazzott Nagy, Prächtige, Magnificent, Magnifique stb. uralkodói melléknévvel illették, hanem Kanuninak, azaz Törvényhozónak nevezték el.

²⁹ Schacht, Joseph: *Sari'a und Qanun in modernen Ägypten. Ein Beitrag zur Frage des islamischen Modernismus*. Der Islam, 20. (1932) 209–236.

³⁰ A szó az arab *halifat rasul ullah*-ból származik (خليفة رسول الله); „a kalifa utódja, helyettese”, szó szerint véve tehát „Isten küldöttjének utódja”. Már az Omajjádok idején tudatosan megváltoztatták a szóösszetételt, kihagyván belőle a *rasul* (utód) szót, így megmaradt a *halifat ul-lahi* (خليفة الله), ami annyit tesz: „Isten földi helytartója”. Noth, Albrecht: *Früher Islam*. In: Geschichte der arabischen Welt. Hrsg. Haarmann, Ulrich. München, 2001. 11–100.; Sourdél, Dominique: *Khalifa. The History of the Institution of the Caliphate*. In: Encyclopaedia of Islam. Vol. IV. Leiden, Brill, 1978. 937.

³¹ A 13. századtól több muszlim uralkodó is igényt tartott a kalifa címre, amely azonban ekkor már nem járt politikai hatalommal. A 16. századtól birtokolt cím nyújtotta vélt vagy valós ideológiai lehetőségeket az oszmán szultánok egészen a 19. századig nem nagyon használták ki. Ekkor azonban, amikor egyre több keresztény települt be a korábban muszlim területekre, a szultánok a kalifa címre és azzal együtt az ehhez kapcsolódó ideológiára apelláltak, hogy a környező muszlim birodalmak támogatását megszerezzék a keresztények elleni küzdelemhez. Az első világháborúban a szultán kalifai minőségében dzsihadot hirdetett akkor, amikor már a veszteségeket a birodalom

Szulejmán uralkodását tekintették „aranykornak”, amelynek visszahozását, az akkori körülmények visszaállítását javasolták.³²

I. Szelim uralkodása idején nagymértékben megváltozott a birodalom felépítése, de csak fia, I. Szulejmán (1520–1566) uralma alatt idézett elő strukturális, társadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai metamorfózist. Szulejmán koncepciója a Muszlim Világbirodalomról nem volt önálló gondolat, hiszen elődei is mindig a római császárok örököseinek tekintették magukat.³³ Az államigazgatáson belül ezt az ideát elsősorban Ibrahim pasa nagyvezír, Szulejmán gyermekkori játszópajtása képviselte.³⁴ Az új szultánnak apja keleti hódításai után mindenképpen Európa irányába kellett fordulnia, mert a muszlimok ellen viselt állandó hadjáratok már a hadsereg lázadásával fenyegettek. Tervei megvalósítására jó támogatóra talált Ibrahimban, aki elsősorban az európai hódításokat tekintette szívügyének. Hite szerint (és ezzel az uralkodó is mélységesen meg volt elégedve) Szulejmánnak az volt az Isten által elrendelt feladta, hogy Konstantinápolyt és Rómát egyesítse, a Római Birodalmat feltámassza, a világot egyetlen birodalomban fogja össze.³⁵ Ezt fejezte ki az is, hogy a szultánt elkezdték az „iszlám padisahjaként” aposztrofálni.³⁶ Szulejmán törekvésének legfőbb akadályozója V. Károly (spanyol király 1516–1556, német-római császár 1519–1556) volt, aki maga is ugyanezen eszmerendszer mentén gondolkozott – természetesen egyetemes keresztény uralkodóként. Károly világuralmi igényeivel szemben álltak Szulejmánéi. Az utóbbiak kifejezésére Ibrahim pasa megtalálta azokat az eszközöket, amelyekkel a szultán szándékát Európában is egyértelművé tehetette: velencei ötvösökkel aranysisakot készíttetett az uralkodó számára, amelyre egymás fölé négy, drágakövekkel dúsan díszített koro-

nem bírta tovább elviselni. Az oszmánoknak a kalifa címhez fűződő viszonyának ismeretében talán ironikusnak tűnhet, hogy ez volt az utolsó címe a szultánnak, amely még megmaradt. Amikor 1922-ben Kemál Atatürk átvette a hatalmat, és az utolsó szultánt, VI. Mehmedet (1918–1922) száműzetésbe küldte, annak unokatestvére és utódja, II. Abd al-Medzsíd (1922–1924) a török parlamenttel kalifává választotta magát, és még további másfél évig ezt a névleges vallási hatalmat gyakorolta. Ez a spirituális kalifátus egészen 1924. március 3-ig tartott, amikor a török parlament egy Atatürk által szorgalmazott törvénnyel a kalifátus intézményét megszüntette, és II. Abd al-Medzsídnek (aki magasan képzett és sokak által tisztelt, tanult ember volt) néhány nappal később el kellett hagynia Isztambul. Sourdél, Dominique: *Khalifa. The History of the Institution of the Caliphate*. In: *Encyclopaedia of Islam*. IV. Leiden, 1978. 937–947.; Lambton, Ann K. S.: *Khalifa. The Political Theory*. In: *Encyclopaedia of Islam*. IV. Leiden, 1978. 947–950.

³² Fodor: *Állam és társadalom*, 147–170.

³³ Kós Károly: *Sztambul. Vároštörténet és architektúra*. Budapest–Konstantinápoly, 1918. 16. (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei, 1918. 4–6. füzet)

³⁴ Ibrahim pasa nagyvezír 1494-ben született (a velencei fennhatóság alatt álló epiroszi Pargában), ugyanabban az évben, mint Szulejmán szultán. 1523 és 1535 között volt nagyvezír. Fodor Pál: *A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években*. In: *Két tárgyalás Sztambulban*. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 1996. 86–87. (Régi Magyar Könyvtár, Források, 5.)

³⁵ A hagyományos muszlim világszemlélet a világot két részre osztotta: a *Dar al-Harbra* (a háború háza) és a *Dar al-Iszlámra* (az iszlám háza). Az utóbbi azt a területet jelentette, ahol az iszlám törvényei uralkodnak, egyetlen iszlám szultán fősege alatt. Amikor azonban a nagy hódítások leálltak, és a háború, valamint az iszlám háza közötti frontvonal megmerevedett, a muszlim ideológia új kategóriát vezetett be: *Dar al-Ahd* (a szövetség háza) vagy *Dar al-Szulh* (a béke háza) elnevezéssel. Ágoston Gábor: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 1997. 83–84.

³⁶ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 46.

nát helyeztetett. Ez magában egyesítette V. Károly koronáját és a pápai tiarát. Szulejmán tehát bejelentette az igényt mindkettejük hatalmára.³⁷ Ezek mellett a szultánnak több, az európaiak számára ismert, a muszlim világban azonban ismeretlen hatalmi jelvényt is készített. Az oszmán uralkodó csak akkor viselte ezeket, amikor európai követekkel, fejedelmekkel találkozott, ami világosan kifejezi: nem a muzulmán világnak, hanem Európának akart üzenni ezekkel. Ezt szolgálta a korábbi egyszerű szófát felváltó ékes trónus is.³⁸ Szulejmán európai terveinek csúcspontja az 1532. évi, Bécs elleni hadjárat volt, amelynek folyamán Kőszegnél Jurisics Miklóssal került szembe. A vár védője megállította az oszmán támadást. A szultán sikertelensége egy időre levette a napirendről a világalraeli terveket. Kudarcnak egyik legmarkánsabb megnyilvánulása az volt, amit az utókor a szultán legnagyobb tettei közé sorolt: a világi törvényeket Szulejmán foglaltatta írásba a kor két legnagyobb vallástudósával, Ebuszuud efendivel és Dzselaázade Musztafával. Szulejmán cselekedete az egyik egyértelmű jele annak, hogy a muszlim világbirodalom már nem volt létrehozható, és az oszmán állam számára a vallási törvények nem nyújtottak már kellő iránymutatást. A birodalom a hanyatlás avagy – egy más aspektusból szemlélve – a modern birodalomvá válás útjára lépett.

Mindennek következményeként a merev ortodox iszlám túlsúlyba jutott a birodalmi eszmében, a hatalmi struktúrában, az államelméletben, a jogrendszerben és a szellemi életben, és egyaránt hatott a birodalom minden területén. A hatalmas államkonglomerátum egyes területei megindultak az egységesedés útján, ez azonban nem jelentette azt, hogy a török adminisztráció mindenhol ugyanolyan lett volna. Az oszmán-török társadalmat nemcsak az erős centralizmus jellemezte, de az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyosság és a józan gyakorlati megfontolásokon alapuló kormányzati bölcsesség is. A törökök berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megöröklött, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig a környező térség hatalmi viszonyaihoz. Mindenhol megtalálták azt az egyensúlyi állapotot, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást a saját kezükbe kellett venniük. A helyi vezetők eltérő mértékben, de részt kaptak a hatalomból, és az oszmánok mindig gondoskodtak arról, hogy a helyieknek érdekükben álljon az oszmán rendszer kiszolgálása.³⁹

A tradicionális Oszmán Birodalom hanyatlása

Az Oszmán Birodalomban az államigazgatás is közvetlenül a szultántól függött, szervei és szereplői felett az uralkodó teljhatalmat gyakorolt. A szeráj két udvartól (külső – *birun*, belső – *enderun*), valamint a szultáni háremből állt, és idetartozott minden olyan hivatal, amely a szultán személyéhez kapcsolódott.⁴⁰ A központi államigazgatás legfőbb szerve, a szultáni tanács, a díván (kormányzati intézmény, a bíraskodás legfőbb fóruma, ahol bármely alattvaló előterjeszthette panaszát, és jogorvoslatot kérhetett) ugyan nem képezte a szeráj részét, de a szultán személye összekötötte az előbbiekkal. A 16. század elején jött létre a nagy díván (*diván-ı ali*), amelyben a legfontosabb állami tisztviselők mind helyet kaptak. Kormányzati csúcsszerv volt, a birodalom legfelsőbb törvényhozó, végrehajtó és bírói ha-

³⁷ Az Egri csillagok című Gárdonyi regény filmváltozatában Major Tamás játssza Szulejmánt, és a fején van a korona, amikor Török Bálintot fogadja.

³⁸ Fodor Pál: *A Bécsbe vezető út*, 88.

³⁹ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 17.

⁴⁰ İnalıcı: *The Ottoman Empire*, 76.

talma.⁴¹ Mivel a díván a szultán „tulajdona” volt, az ő személyisége szabta meg mindenkori működőképességét és hatáskörét. Hanyatlása a 17. század első felében indult meg, amikor előbb a defterdári, majd 1654-ben a nagyvezíri hivatal is kivált belőle. A dívánban azok a főbb méltóságok kaptak helyet, akik egy-egy tisztségviselői csoport vagy igazgatási ág vezetői voltak, és a tagokat úgy válogatták össze, hogy kölcsönösen ellensúlyozzák egymást.⁴² A 16. század második felében az uralkodó már nem vett részt az üléseken, a szeráj máig híres elfüggönyözött ablaka mögül figyelhette az ott történeteket.

Az abszolút uralkodó abszolút hatalma tehát mindinkább megváltozott. A 15. század végi szultáni elzárkózás a szerájba, majd a hárembe, az, hogy nem vettek részt a közösség életében, eredményezte, hogy már nem töltötték be korábbi „isteni” funkciójukat. Szulejmán kori „újítás” volt az is, hogy a szultánfikat immár nem küldték el tizenégy–tizenöt éves korukban egy tanító (*lala*) felügyelete alatt valamely tartomány igazgatására.⁴³ A hárem nevelte őket, ami együtt járt azzal, hogy egyre kevésbé voltak harcos uralkodók, kvalitásaik mindinkább csökkentek.⁴⁴ Ennek következtében a legfőbb vallási és világi hatalmat az isztambuli főmufti (*sejh ül-izlám*) és a nagyvezír kezdték gyakorolni – eleinte a szultán nevében. Az uralkodó után a birodalom első embere a nagyvezír volt, aki befolyással bírt a kül- és a belpolitika alakulására, az igazságszolgáltatásra. Feladatai közé tartozott a főváros rendjének és ellátásának biztosítása, az államapparátus és a hadsereg felügyelete, valamint a vallási ortodoxia képviselőinek az ellenőrzése. A szultán távollétében ő vezette a díván üléseit, amikor pedig később a szultán teljesen kivonult az közvetlen államigazgatásból, mindig ő elnökölt.⁴⁵ Voltak olyan politikai, jogi és kinevezési ügyek is, amelyekben önállóan dönthetett. A nagyvezír tehát a civil, a katonai, a pénzügyi és a politikai ügyek előjárója és felügyelője volt.⁴⁶ Ő volt az uralkodó látható képe, aki hús-vér ember volt, nem pedig egy „árnyék”, mint a szultán. Egészen a 16. század közepéig sok olyan (elsősorban a gyermekadórendszeren keresztül bekerült) nagyvezír volt, aki pályája kezdetén esze, jó kvalitásai miatt egy szultánfi mellé került apródnak, majd mellette maradt később is, és így nyerte el a nagyvezíri rangot.

A 16. század végére azonban már a nagyvezír sem tudta betölteni azt a vezetői szerepet, amelyet az uralkodó a század közepén fokozatosan átengedett neki. A tizenöt éves háború, az egyre több belső probléma, a szultánok rátermettségének hiánya stb. következtében a nagyvezíri hatalom presztízse egyre csökkent,⁴⁷ mindinkább anyagi erejük alapján választották ki e poszt birtokosait.⁴⁸ A kincstár deficitje, a katonák fizetlensége és az állandó lá-

⁴¹ Lewis, Bernard: *Diwan-i hümayun*. In: *Encyclopédie de l’Islam*. Leiden–Paris, 1960. Tome II. 348.

⁴² Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 51–52.

⁴³ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara, 1945. 125.; Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. II. Istanbul, 1971. 354.

⁴⁴ Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. 136.

⁴⁵ Dilger, Konrad: *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*. München, 1967. 47.; Necipoğlu-Kafadar, Gülru: *The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries*. Cambridge MA–London, 1991. 40.

⁴⁶ A nagyvezírek konstantinápolyi palotáját a „magasságos Porta küszöbének” nevezték, és az európaiak „minisztériumnak” tekintették.

⁴⁷ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 136.

⁴⁸ „Ab jetzt kann keiner mehr Großvesir werden, der nicht reich ist, um den Engpaß in der Sold-Zahlung zu überwinden.” – írja Klaus Röhrborn Szelániki krónikája alapján. Röhrborn, Klaus: *Die*

zadosások, valamint a külföldi hadi helyzet a nagyvezír energiáit teljes mértékben lekötötték, de hatalmának csökkenését mégis az idézte elő, hogy a szultán nem állt már teljes mértékben mögötte. A nagyvezír hatalmának hanyatlása ugyanis egybeesik a szultáni hárem szerepének növekedésével, ami azt eredményezte, hogy a hatalom súlypontja megváltozott, és ez átalakította a szultán és a nagyvezír közötti viszonyt is. Amíg Szulejmán szultán és Ibrahim pasa nagyvezír viszonya az együtt eltöltött gyermekkor, a közös ifjúság, az együttes csaták következtében teljesen közvetlen és szinte baráti jellegű volt,⁴⁹ a 16. század végének nagyvezírei már nem is személyesen, hanem feliratokkal (*telhisz*) érintkeztek az uralkodóval.⁵⁰ A nagyvezírek ez ellen úgy védekeztek, hogy igyekeztek minden maradék szálát is elvágni a szultán és a külvilág között. Ez a folyamat azonban nem a nagyvezíri poszt megerősödését, hanem annak gyengülését vonta maga után. A háremben élő uralkodó döntéseit mindinkább a belső udvar tisztviselői és az asszonyok befolyásolták, akik sokszor egymással is ádáz küzdelmeket folytattak. A nagyvezírnek pedig már nem volt közvetlen kapcsolata az uralkodóval.⁵¹

A kortársak is meglátták fokozatosan a visszasságokat, és megszülettek az első ún. keleti fejedelmi tükrök, amelyekben a szultánt kívánták visszavezetni a helyes és jó kormányzás útjára. Az oszmán politikai–katonai vezetés sokáig nem akart tudomást venni a bekövetkező változásokról, és nem érzékelték azt sem, hogy a birodalom igazgatási struktúrája fokozatosan átalakult. Ez pedig befolyásolta az oszmán hatalmi elit szerkezetét is. A korábbi viszonylag egységes vezetői réteg soraiban differenciálódás következett be, így a vélt hatalomért folyó harcban klikkek és csoportosulások kezdtek kibontakozni.⁵² A fejedelmi tükrök kiválóan mutatják azt a folyamatot, hogy az abszolút uralkodó hatalma hogyan kezdett megváltozni, és miként jutottak egyre nagyobb szerephez a hadsereg képviselői, ezzel egyidejűleg pedig milyen módon vált egyre korlátozottabbá a szultán hatalma. A 16. század végén, a 17. század elején eljutottak oda, hogy egy-egy szultán trónra emelése, ott maradása vagy letétele a katonaságtól függött.⁵³ Ez volt az az időpont, amikor megjelentek az első olyan fejedelmi tükrök, amelyekben a rendszer bírálatát láthatjuk.⁵⁴ A nagyvezír szerepének csökkenése, a hadsereg hatalmának növekedése, valamint az, hogy a szultánok immár a szerájban nevelkedtek, maga után vonta, hogy a hárem mind jelentősebb szerepet kezdett játszani az államigazgatásban.

Az Isztambulban, a Topkapı Szerájban megbúvó hárem már a korai időktől fogva legendák forrásává vált – főleg Európában, ahol a többnejűség ismeretlen volt. Itt lakott az uralkodó édesanyja (*válide szultána*), a lánytestvérei és más nőrokonai (*szultánák*), a maximum négy, később hét törvényes felesége (*kadin*) és a többi háremhölgy, a szultán favo-

Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich. Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft, 122. (1972) 121.

⁴⁹ Fodor: *A Bécsbe vezető út*, 89.

⁵⁰ Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 64.

⁵¹ *Kitab-i müştetab* (Kegyes könyv, 1618 és 1622 között): „Míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most oda jutottak e tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól.”

⁵² Úgy tűnik, hogy a 17. században egy nyugati (albán, bosnyák) és egy keleti (abház, cserkesz, grúz) lobbicsoport jött létre a hatalmi elit körében. Fodor: *Török és oszmán*, 42.

⁵³ 1421 után a janicsárságnak mind nagyobb beleszólása lett abba, hogy a szultánfiak közül ki legyen az uralkodó. Később abba is, hogy az alkalmatlan(nak vélt) szultánokat le lehessen váltani. Ínalcık: *The Ottoman Empire*, 59.

⁵⁴ Lásd: 32. lábjegyzet

ritjai, azok udvarhölgyei és személyzete.⁵⁵ A háremhölgyek felett a legfőbb eunuch (*kizlár agaszi* = *dár üsz-száde agaszi*) gyakorolta a felügyeletet. Minden eunuch neki tartozott engedelmességgel, és ő felelt az összes, háremet érintő parancs végrehajtásáért. A hölgyek általában nem fogadhattak külső látogatókat, így a *kizlár agának* hírvívó szerepe volt a hárem és az azon túli világ (beleértve a szultánt) között.⁵⁶

A háremben az uralkodó szultán anyja rendelkezett a legnagyobb hatalommal, így ezen poszt megszerzése volt a legfőbb célja minden háremhölgynek. Mivel az iszlám törvények szerint minden fiú, legyen az törvényes háztárstól, ágyastól vagy rabszolganőtől született, az öröklésben azonos eséllyel szált síkra, nem csak a szultáni feleségek remélték a *válide* cím elnyerését. Az Oszmán-ház esetében az anya és a fiú, azaz a *válide* és a szultán között erőteljes és szoros kapcsolat állt fenn, ami elsősorban annak köszönhető, hogy egymástól kölcsönös függésben éltek, és ugyanazt a célt követték: megszerezzék a fiú számára a trónt. Ez a harc nagyon sokszor életre-halálra ment, és a szultánfik születésüktől kezdve életveszélyben voltak. Egyetlen védelmezőjükben lehettek biztosak: az anyjukban. Sok háremhölgynek kellett végignéznie, amint fiát a rivális asszony és fia elűzték, megölték vagy megölték, illetve – amikor a testvérgyilkosság törvényét megszüntették – végérvényesen bebörtönözték.⁵⁷ A 17. századtól a szultánokat már a hárem nevelte, ami meglátszott uralkodói magatartásukon is. Nem ismerték az igazi világot, birodalmukat, népeiket.⁵⁸ Nem olvastak mást, csak a Koránt és a történetírók tömjénező műveit. Még a kötelező testmozgást is elhagyták. Az egyetlen, ami a régi időkből megmaradt, hogy még jó ideig szakmát kellett tanulniuk. Azáltal, hogy a leendő uralkodó a háremben élt, az ottaniak egyre nagyobb szerephez jutottak, beleszóltak az államügyek intézésébe, tisztségek adományozásába, tisztségviselők letételébe vagy poszthoz juttatásába.⁵⁹ Sokszor szövetséget kötöttek a nagyvezírral, a *sejh ül-iszlámmal*, a mind hatalmasabbá váló janicsárágával, a *kapudán pasával* és más vezetőikkel. A teljesítményelv helyett a kapcsolatok kezdtek el számítani, a rátermettség helyett a posztokat pénzért meg lehetett vásárolni.⁶⁰ Ezzel elkezdődött az a folyamat, amelynek eredményeképpen az abszolút uralkodóból fokozatosan a hárem és a hadsereg csatározásai között őrlődő báb válik, aki csak névleg abszolút, valójában ezen csoportok önös érdekeinek kiszolgálója.

⁵⁵ Hammer, Joseph von: *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. Wien, 1815. Teil II. 67–68.

⁵⁶ Hivatalos neve: *dár üsz-száde agaszi*, azaz a magasságos boldogság agája, de inkább *kizlár agaszin* (lányok agája) nevezték. A hárem eunuch őrségének feje volt, éppen ezért jelentős befolyással rendelkezett a szultánra is. Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 279–280.

⁵⁷ Azt a lakosztályt, ahová a szultánfikát bezárták, *kafesznek* (ketrec) nevezték. Ínalcık: *The Ottoman Empire*, 60.

⁵⁸ Erről lásd: Fodor: *Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír*, 60–61.

⁵⁹ A 16. század második és a 17. század első felét az oszmán történetírás „a feleségek szultanátusának” (kadinlár szaltanátí) nevezi, kifejezve azt, hogy kik irányították az államot. Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 136.; Ágoston Gábor: *Rabnők, ágyasok, szultánák*. Rubicon, 3. évf. (1992) 4. sz. 19–21.

⁶⁰ A 16. századi Habsburg állandó konstantinápolyi követ, Oghier Ghiselin de Busbecq még azt hangsúlyozza, hogy az európai modell helyett – ahol a tisztségeket a születési jog, a pénz és a kapcsolatszerzés alapján adományozták – az Oszmán Birodalomban a rátermettség, a teljesítmény, a tett a meghatározó. Ezeknek köszönhetően lehet érvényesülni. *The Life and Letters of Oghier Ghiselin de Busbecq*. Ed. Forster, Edward Seymour. London, 1968. 293. Ez a 17. századra teljes mértékben megváltozott.

A 17. század végére a szultánok már alkalmatlanok voltak arra, hogy korábbi szerepüket a társadalom élén betöltsék. Már a 16. század második felétől, II. Szelim uralkodásától (1566–1574) kezdve a birodalmi sikerek a nagyvezírek rátermettségén, erején múltak. Ekkor Szokollu Mehmed, majd a 17. század végén Köprülü Mehmed és fiai, Köprülüzáde Fázil Ahmed és Musztafa látták el megfelelően a funkcióhoz kapcsolódó feladatokat. Amikor azonban nem rátermett nagyvezírek kormányoztak, a tradicionális államkonglomerátum hanyatlásának jeleit nem lehetett elkendőzni. Az Oszmán Birodalom így tradicionális birodalomból fokozatosan modern állammá alakult át.

A szultáni hatalom válságának következményei

Politikai válság

A 16. század végén zajló „hosszú török” avagy tizenöt éves háborúban (1593–1606) az oszmánok újabb nagy területeket foglaltak el a királyi Magyarországon. A háborúskodást lezáró zsitvatoroki béke azonban jól mutatta az átalakulási folyamatot: egyértelmű lett, hogy az Oszmán Birodalom mindinkább az európai államrendszer tagjává válik. A szultán elismerte a Habsburg császár hatalmát, megállapodásuk a kölcsönösségre épült. Már ekkor határoztak arról, hogy alattvalóik szabadon kereskedhetnek a másik birodalom területén.⁶¹ Az oszmán államnak nem volt annyi ereje, hogy több fronton egyszerre küzdjön, így a 17. század első és második harmadát a Habsburgokkal kötött és megőrzött „hosszú béke” idejének tekinthetjük. Eközben azonban – a fentiekből következően – a birodalom belsejében és a határvidékeken is megkezdődtek azok a konfliktusok, amelyek néha csillapodtak ugyan, de szinte folyamatosan jelen voltak a birodalom történetében, és előbb a végvidékek 18. századi elszakadását, majd a birodalom 19–20. századi széthullását okozták.

A 17. század első felében a legsúlyosabb külső konfliktusnak a szomszédos síita iszlám állammal, a safavida Perzsiával vívott újabb és újabb összecsapások, harcok, háborúk számítottak. Már a 16. század második felében megindultak (1578 és 1591 között), és végigkísérik a 17. századot. A vallási alapon (szunnita–síita) indított háborúk politikai, gazdasági és társadalmi ellentétet is jelentettek.⁶² Bár a muszlim hittestvérek elleni csatározás politikai, jogi és eszmei fundamentumát a *sejh ül-iszlámok* írásos jogi véleményeikkel (*fetva*) megerősítették, egy Perzsia elleni hadjárat egyáltalán nem volt egyszerű. Konstantinápolyból sokszor hónapokig tartott az út az ellenséges területig, és az utánpótlási útvonalak fenntartása hihetetlen erőket követelt. Így a hadjáratok idő viszonylag rövid volt, és a sereg gyakran alkalmazták a „felperzselt föld” taktikáját, ami tovább rontotta az ellátás lehetőségét. A 17. századtól mind gyakrabban előfordult az is, hogy a seregek egyszerűen feláldozták, néha a nagyvezír, máskor valamelyik nagyobb hírnevet szerzett beglerbég állt a felkelések élére.⁶³ Sokszor csatlakozott hozzájuk ezen vidékek lakosságának egy része is,

⁶¹ Az egyezményt 1615-ben írták alá. Petri Edit: *A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon*. Századok, 130. évf. (1996) 75.

⁶² Itzkowitz, Norman: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago–London, 1980. 69.

⁶³ Például Dzsanzulatoglu Ali aleppói pasa 1606-ban 30 000 gyalogos puskással, és majdnem ugyanennyi lovassal is rendelkezett, uralma alá hajtotta Észak-Szíriát és Adana vidékét, és saját nevére pénzt veretett. Ágoston Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. Történelmi Szemle, 34. évf. (1995) 4. sz. 482. Abaza Mehmed erzerumi beglerbég Kelet-Anatólia ura lett, amikor 1623 és 1628 között szekbánjaival fellázadt, és ellenállás nélkül egészen Isztambulig jutott, ahol jelentős szerepet játszott abban, hogy a janicsárok I. Musztafa szultánt letették a trónról. Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 134–135. Balikeszirli Szolakoglu Iljász, Karaszí helytartója, anatóliai pasa Északnyugat-Anatóliát foglalta el. Végül 1632. július 26-án vereséget szenvedett.

hiszen a határvidéken élő oszmán alattvalók közül sokan síiták voltak, és inkább a sah főisége alatt kívántak élni, ezért a 16–17. század fordulóján szinte folyamatosan lázadások zajlottak ezen a vidéken.⁶⁴ Hozzájuk csatlakoztak azok a puskához értő zsoldos alakulatok (szekbánok vagy száridzsák), akiket csak hadjáratok időre fogadott fel az állam, és akik így, a köztes időkben, megélhetésüket ezen a módon próbálták megkeresni.⁶⁵

A szíriai és libanoni drúzok II. (Maanoğlu) Fahreddin emír (1581–1635) vezetésével – és európai támogatással – 1613-ban fellázadtak az oszmán uralom ellen. Az emír az első, sikertelen, Müezzinzáde Háfiz Ahmed pasa által levert felkelést követően Európába menekült, ahonnan csak 1618-ban tért vissza. 1633 és 1635 között ismételt lázadást szervezett, de nem járt sikerrel. Elfogták, és 1635. április 13-án Konstantinápolyban kivégezték.⁶⁶

A perzsiai lekötöttséget és II. Fahreddin lázadását használta ki Jemen ura, a Kászimidadinasztia alapítója, al-Muajjád Mohamed. Az oszmánok 1538-ban vették be Jement, és Adent flottatámaszponttá építették ki. A hódoltsági időszak alatt újra és újra meg kellett erősíteniük uralmukat a tartományban, amely – kihasználva a birodalom egyéb lekötöttségeit és szorult helyzetét – 1635-ben függetlenítette magát.⁶⁷

Észak-Afrikában az oszmán hatalom kezdettől fogva más jellegű volt, mint a birodalom egyéb területein, az itteni kalózállamok a birodalom alattvalóinak számítottak, de – akár csak Erdélyt, Moldvát vagy Havasalföldet – nem tagolták be őket. Az oszmánok – ugyanúgy, mint a 15. század végén, a 16. század elején a spanyolok⁶⁸ – csupán a keskeny tengerparti sávot tudták meghódítani, és az oszmán adminisztráció saját embereit csak a legfontosabb posztokra nevezte ki, a középszintű tisztviselői réteg a helyiek köréből került ki.⁶⁹ Ennek megfelelően a három kalózállam, Algír, Tunisz és Tripolisz társadalmi berendezkedése alapvetően kétpólusú volt: a központi államigazgatás és a szúfik irányította rurális jellegű társadalom jellemezte.⁷⁰ A 16. században az oszmán flottának még volt arra ereje, hogy szükség esetén megregulázza valamelyik vazallusát, de a 17. században ez már nem volt jellemző. Európa, ezen belül is elsősorban Anglia és a Francia Királyság pedig egyre nagyobb

vedett Kücsük Ahmed damaszkuszi pasa seregeitől. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 112. Konv. 4. fol. 13. és 17., 20 (Johann Rudolf Schmid állandó követ levelének kivonata), valamint Kt. 112. Konv. 5. fol. 152–175. (Johann Rudolf Schmid részletes beszámolója az Oszmán Birodalomban történekről, 1629–1632). A 17. század legnagyobb felkelése Abaza Haszán pasa nevéhez fűződik. Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 483.

⁶⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 73. A dzseláli felkeléseknek nevezett lázadás-sorozatról lásd Griswold, William J.: *The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611*. Berlin, 1983. (Islamkundische Untersuchungen, 83.)

⁶⁵ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 482.

⁶⁶ Benke József: *Az arabok története*. Budapest, 1987. 287–288.; Lapidus, Ira Marvin: *A History of Islamic Societies*. Cambridge–New York–New Rochelle et al., 1988. 363.; Hammer, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Dritter Band: Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zum Frieden von Carlowicz, 1623–1699. Pest, 1835. 143. Fahreddin európai kapcsolatait részletesen tárgyalja: Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Band IV. *Zunehmender Verfall und neuer Aufschwung des Reiches bis zu dem Frieden von Vassar und dem Falle von Candia in den Jahren 1664 und 1669*. Gotha, 1856. 78–116.

⁶⁷ Benke: *Az arabok története*, 302.; Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 669.

⁶⁸ Korpás Zoltán: *A spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt*. *Africana Hungarica*, 1. évf. (1998) 1. sz. 53–55.

⁶⁹ Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 399.

⁷⁰ Mantran, Robert: *Le statut de l'Algérie, de la Tunisie et de la Tripolitaine dans l'Empire ottoman*. In: uő.: *L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle*. Administration, économie, société. London, 1984. XV.

érdeklődést tanúsított a terület iránt.⁷¹ Ezzel egyidejűleg Észak-Afrika mind függetlenebbé vált, a helyi előkelők/dinasztiák hatalma megerősödött.

A birodalom egy másik vazallusa, a Krími Tatár Kánság is megpróbált lazítani függőségi viszonyán. A 15. század végén meghódított területen a Giráj-dinasztia uralkodott, de politikáját mindig össze kellett hangolnia a Porta akaratával. A függőség kölcsönös volt: Konsztantinápolynak szüksége volt a tatár segédcsapatokra, a kánság pedig rá volt utalva a birodalom politikai, gazdasági, sőt néha anyagi segítségére is. Ennek ellenére a 17. század első felétől kezdve a kánok mindinkább saját maguk kívánták kormányozni a területeket, és mindent megtettek a függetlenítés érdekében. A Porta ezt úgy ellensúlyozta, hogy a kánok kiterjedt családjának több férfitagja is „a szeráj vendégszeretetét élvezte”, így – szükség esetén – a letett kán helyére egy portahű uralkodó kerülhetett.⁷²

1645-től az Oszmán Birodalom háborút kezdett Velencével is, Kréta fővárosa, Kandia (Iraklion) birtoklásáért (egészen 1669-ig tartott). Ez már túlságosan nagy erőket kívánt a birodalomtól, és lehetőséget biztosított egyéb vidékeknek, hogy viszonylag szabadabb politikát folytassanak. A hosszú háború folyamán, 1656-ban a velencei flotta egészen Konsztantinápoly kapujáig, a Dardanelláig jutott, bevették az Isztambulba vezető út tengeri bejáratát őrző két legfontosabb szigetet: Tenedost (Bozcaada) és Lemnost (Limni).⁷³ Ekkor nevezte ki a gyermek szultán, IV. Mehmed helyett kormányzó édesanyja, Turhán Hátidzse Köprülü Mehmedet nagyvezírnék.⁷⁴

A magyar végvidéken 1606-tal, Zsitvatorokkal új fejezet nyílt a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolatok történetében. A „hosszú török háború” lezárása után a bécsi udvar számára a nyugati háború veszélye miatt az oszmánokkal a béke bármi áron való megtartása volt a cél. Ezzel a keleti diplomácia legfőbb jellemzője az állandóság lett. A Habsburg Birodalom nyugati ellenfeleire, az ott zajló harmincéves háborúra koncentrált erőit. Ennek megfelelően keleten nem akartak semmiféle „zűrzavart”. A magyar határvillongásokat nem nézték jó szemmel, és az ebben résztvevőket többször – persze csak szóban és az oszmánokkal való „jó barátság” kedvéért – megfeddték. Ez a mozdulatlanság azt az illúziót keltette, hogy a keleti diplomácia kiválóan működik. Így az ezt irányító Bécsi Udvari Haditanács politikájára, diplomáciai törekvéseire a változatlanság, a mozdulatlanság volt jellemző. A Haditanács elnökei ebben az időszakban Rambaldo Collalto, Johann Christoph Löbl és Heinrich Schlick voltak. Ugyanakkor Gerard Freiherr von und zu Questenberg 1624 és 1646 között szolgált a Haditanács alelnökeként, és senki sem gondolt arra, hogy előléptesse. Michel d'Asquier pedig 1625 és 1663–1664 közötti időszakban volt a keleti nyelvek főtölmácsa. Az ő állandó jelenlétük, valamint a konsztantinápolyi állandó rezidensek ritka váltása garantálta az állandóságot és a stabilitást a keleti kapcsolatokban. Ezt a politikát a Schlicket követő elnökök is folytatták, és az 1661/1663–1664. évi nagy hadjáratot leszámítva a visszafoglaló háborúkig nem is volt valós háborús helyzet.⁷⁵

⁷¹ Benke: *Az arabok története*, 293–296.; Lapidus: *A History of Islamic Societies*, 398.; Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Band III. Das innere Leben und angehender Verfall des Reiches bis zum Jahre 1623*. Gotha, 1855. 473.; Zinkeisen: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 332–333., 352–353., 360.

⁷² Fisher, Alan W.: *The Crimean Tatars*. Stanford (California), 1987. 7., 11–13.

⁷³ Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Venedig. Band III. Der Niedergang*. Stuttgart, 1934. 330.

⁷⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 77.

⁷⁵ Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645*. Wien–Köln–Weimer, 1992. 71–72.

Más volt a helyzet a vazallus Erdélyben, ahol a szultán hatalmának gyengülését a politikai önállósodás érdekében igyekeztek kihasználni a fejedelmek. Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György egyaránt az Oszmán Birodalomtól való függőségi viszony meglazításán munkálkodtak.⁷⁶ Törekvéseik elérésében Köprülü Mehmed nagyvezírsége jelentette az első komoly akadályt.

Gazdasági és pénzügyi válság

Az állandósuló háborúk a gazdasági és a pénzügyi folyamatokra is erőteljesen hatással voltak. A központi államigazgatás fizetési kötelezettségei igen megnöttek, szükségessé vált a pénzrontás. Csökkenteni kezdték a készpénzforgalomban leggyakrabban használt ezüst-pénzek nemesfémtartalmát, de az aranyhoz viszonyított váltóértékét nem, így elképesztő infláció bontakozott ki.⁷⁷ Az államkincstár mindinkább növekvő kiadásainak fedezése helyett pontosan ellenkező hatást értek el, és a 16. század végén árrobbanás következett be.⁷⁸ A népességnövekedés kapcsán megszorodó lakosságot, valamint a hadsereget egyre nehezebben lehetett ellátni,⁷⁹ így mind nagyobb szerepet kapott a csempészet, főleg a szigorúan tiltott gabonakivitél. A birodalom lakossága az éhínségtől és a szegénységtől egyaránt szenvedett, az életszínvonal rohamosan csökkent, voltak olyan tartományok, ahol tömeges volt az elszegényedés.

Az oszmán állami pénzügyigazgatás azt a módszert választotta a folyamatok ellensúlyozására, hogy megpróbálta késleltetni a kifizetéseket, de az eladósodott állam, amelynek mindenképpen csökkentenie kellett kiadásait, a zsoldok és fizetések visszatartásával csak azt érte el, hogy a korrupció mértéke jelentősen nőtt. Mivel pedig a központi kincstárnak mindenképpen készpénzhez kellett jutnia, napirenden voltak a vagyonekbevételek, a megvesztegetések, a tisztségek eladása/megvétele és az adóemelések (a század folyamán több „különleges” adót vezettek be, amelyeket eleinte csak alkalmanként, később rendszeresen beszedtek).⁸⁰

Ehhez járult még az is, hogy az alapvetően a földre, a földbirtokra épülő oszmán társadalom nem volt képes átvenni a 17. századi Európában mindinkább kibontakozó iparosodás vívmányait. Nem volt olyan polgári réteg, amely társadalmi és finansziális felemelkedését a termelésnek vagy a kereskedelemnek köszönhette volna. Ennek oka a tradicionális társadalmi rendben keresendő, mert nem volt olyan réteg, amelynek nagyobb szüksége lett volna árura vagy többet vásárolt volna, így az ipar és a kereskedelem nem futottak úgy fel, mint Európában. Ehhez járult még, hogy volt megfelelő mennyiségű és olcsó munkaerő, tehát a termelőket semmi nem motiválta arra, hogy a technikai találmányok segítségével a termelést optimalizálják.⁸¹

A gazdagok vagyona általában aranyban vagy drágakőben volt, így tőkefelhalmozás révén nem mozdították előre a gazdasági beruházásokat. A világpiacon az Oszmán Birodalom már nem volt versenyképes. Az állam emelte az adókat és a beszolgáltatások mértékét, de

⁷⁶ Erről lásd Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 2002. 61–77., 95–126., 133–163.

⁷⁷ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 94–95.; Barkan, Ömer Lutfi: *XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye’de fiyat hareketleri*. Belleten, 24. (1970) 557–607.

⁷⁸ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 139., Mantran, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, 1962. 248.

⁷⁹ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 94.

⁸⁰ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 140.

⁸¹ Ezt segítette, hogy ebben az időszakban előtérbe kerültek a konzervatív vallási vezetők (*kádizádéli*), akik minden újítást (*bida*) a ’tiltott, nem kívánatos’ kategóriába soroltak.

ez a gazdaság és a kereskedelem folyamataira nem volt hatással. Ennek eredménye az lett, hogy külföldi áruk árasztották el a hazai piacokat, amelyeknek nyersanyaga sokszor az Oszmán Birodalomból származott, és amelyeket nagy tömegben, olcsón állították elő. Ezzel a céhes ipar jobb minőségű, de összehasonlíthatatlanul drágább termékei nem versenyezhetek. A hazai gazdaság így egyre gyengébb lett. Ezek a folyamatok az állam gazdasági kimerüléséhez és a 18. században bekövetkező államcsődhöz vezettek.

A birtokrendszer átalakulása

Az Oszmán Birodalom társadalmi, gazdasági, politikai fundamentumát a föld képezte, amely a szultán tulajdonában volt, és egy jelentős része az ő kezelésében is maradt (szultáni *hász*). Tőle kapták javadalombirtokként a hadsereg tagjai, a beglerbégek, a szandzsákbégek, a szpáhik stb.⁸² A 17. század első évtizedeiben jelentős (egyes becslések szerint körülbelül 45 000) tímár- és ziámetbirtokot tartottak nyilván, de a '30-as évek végére ez a szám kb. ötödére csökkent. A kisebb birtokokat a szultáni kezelésű területekhez csatolták, és az uralkodó családtagjai, kegyencei, a vezírek és a központi funkcionáriusok számára utalták ki – ez a készpénzkifizetés visszafogásának egyik fajtája volt. Ezen folyamat következményeként azonban a 15–16. században még példaértékűnek mondható birtok-nyilvántartási rendszer összeomlott – nemcsak a nyilvántartók hozzá nem értése és a rendszer korruptsága miatt, de a birtokok megváltozott státusa is fokozta a zavart. Voltak olyan hatalmasok, akiknek a kezében mind több birtok koncentráldott (bár ez – ahogyan Európában is – korántsem jelentette azt, hogy területei egymás mellett feküdtek volna). A lakosság viszont az egyre növekvő adóterhek és a kötelező munka előtt sokszor igyekezett elmenekülni: betelepültek a városokba, ahol a megélhetés nehéz volt, de ha sikerült munkát találni, akkor sokkal kisebb terhek sújtották a munkavállalót, vagy visszahúzódtak a hegyekbe. Így csökkent azok száma, akik a földet megművelték és az adót befizették, ami miatt az államnak további adóemeléseket kellett elrendelnie.⁸³

A hadsereg válsága

A birtokrendszer átalakulása közvetlenül hatott a hadsereg szervezésére is. Az egyre kevesebb tímár/ziámetbirtok miatt drasztikusan csökkent a szpáhik (tartományi lovassereg) létszáma. A 17. század elejére igazából már csak segédalakulatként voltak számításba vehetők.⁸⁴ Helyettük zsoldosokat toboroztak, akiket – amint fentebb szó volt róla – csak hadjáratidőre fizettek.

Ezzel egyidejűleg növelték a központi lovas- és gyalogosseregek létszámát is, de a kiképzés már nem volt megfelelő, így a hadba vonulók kvalitásai is messze elmaradtak 16. századi elődeikétől. A janicsárok vagyont szereztek, és nem vonultak személyesen

⁸² Régebben tímárnak hívták azokat a javadalombirtokokat, amelyekből évi maximum 20 000 akcese jövedelmet húzhatott birtokosa, ziámetnek azokat, amelyek 20 000 és 100 000 akcese közötti jövedelmet hoztak, és háznak azokat, amelyeknek jövedelme meghaladta a 100 000 akcsét. (Ez utóbbit nem szabad összetéveszteni a szultáni *hász* birtokokkal, amelyek a szultán magánbirtokai voltak, míg az előbbieket az előkelők javadalmazására fordította a szeráj.) A modern kutatások azonban feltárták, hogy elsősorban nem a bevételek, hanem a javadalmazottak funkciója alapján sorolták kategóriákba a birtokokat. Dávid Géza: *Assigning a Zi'amet in the 16th Century. Revenue-Limits and Office-Holding*. In: Armağan. Festschrift für A. Tietze. Hrsg. von Ingeborg Baldauf und Suraiya Faroqi unter Mitwirkung von Rudolf Vesély. Praha, 1994. 47–57)

⁸³ Matuz: *Az Oszmán Birodalom története*, 141–142.

⁸⁴ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 89–90.

harcba, hanem helyettest küldtek. Ráadásul idegenkedtek a puska használatától,⁸⁵ így szükség volt a zsoldosereg létszámának növelésére, akik gyalogosan és lovon is képesek voltak tűzfegyverekkel harcolni. Emiatt nem volt már szükség a gyermekadórendszerre, amely a század közepétől fokozatosan megszűnt. Ezzel a mennyiség és a minőség területén is jelentős visszaesés mutatkozott.⁸⁶ A szerájiskola iránt, ahol a tehetséges – gyermekadórendszeren keresztül bekerült – gyerekeket képezték, szintén nem mutatkozott kereslet. E kettőnek viszont az lett a következménye, hogy az Oszmán Birodalom mindinkább szűkölködött tehetséges katonai vezetőkben, a hadsereg pedig technikai és taktikai hátrányba került az európai hadseregekkel szemben.⁸⁷

Konklúzió

Az Oszmán Birodalom a 16. század első felében érte el hatalmának csúcspontját, amikor a szultán a harcos világi uralkodónak és az iszlám fejének, a kalifának az attribútumait egyaránt magáénak tudhatta. Amikor I. Szelim, majd I. Szulejmán uralkodása idején az Anatóliától délre eső területeket, Szíriát, Egyiptomot, Jement, Libanont, Egyiptomot, Tripoliszt, Tuniszt, Algírt stb. meghódították, a kelet–nyugati vagy más szemszögből nézve: az ázsiai–európai egyensúly a birodalmon belül megbomlott, egyértelmű iszlám dominancia alakult ki. A szultán hatalmának ideológiai alapja is megváltozott, ázsiai példákra visszavezethető, egyre fokozódó elzárkózása pedig azt idézte elő, hogy a tradicionális uralkodó, a hagyományokra épülő eszme kiüresedett, a rítust mindinkább felváltotta a rituálé, mindez pedig társadalmi, politikai, gazdasági, hadi és államigazgatási devalvációt idézett elő. A szultán már nem egyesítette magában a világi és a vallási hatalmat, azt különálló hatalmi ágakként a nagyvezír és a *sejh ül-iszlám* kezdték gyakorolni. Ez egyet jelentett azzal, hogy a hatalom csúcspontja immár nem létezett, mivel a folyamatok a kétpólusú rendszer kialakításának irányába haladtak. A 16. század végére azonban a nagyvezír sem tudta többé ellátni a rá bízott feladatot, így a 17. század első felében a hatalom gyakorlásában egyre nagyobb szerepet kaptak a társadalmi hierarchiában még alacsonyabb szinten elhelyezkedők: a hadsereg és a hárem. Az uralkodó hatalmának forrását már nem tekintették isteninek, ő maga pedig nem rendelkezett abszolút szupremáciával, és megteremtődött az uralkodó (a hárem közreműködése mellett) hadsereg általi letételének és trónra emelésének lehetősége. A hanyatlási folyamat azonban mégsem minősíthető megszűnésnek, hanem a tradicionálisból a modern irányába való átmenet időszakának.

Ebben a folyamatban fontos szerep jut Köprülü Mehmednek és fiainak, Köprülüzáde Fázil Ahmednek és Musztafának, akik a hanyatlás kibontakozásának pillanatában a tendenciák megfordítását, illetve a fejedelmi tükrökben leírt javaslatot, a „szulejmáni aranykor” visszaállítását kísérlik meg. Az eltűnt struktúrákat visszahozni, a megindult folyamatokat megfordítani nem lehet, így ők váltak a modernizáció alapjainak letevőivé.

Köprülü Mehmed minden tekintetben a 14–17. századi oszmán rendszer „produktumának” tekinthető. Albán származású volt, aki a devsirmerrendszeren keresztül került be a központi államigazgatásba, és tehetségének, valamint szerencséjének köszönhetette, hogy magas posztra került. Hite az iszlámban, az oszmán államban és a szultán hatalmában mindvégig töretlen volt – még akkor is, ha a visszasságokat észlelte, és azok megszüntetésére töreke-

⁸⁵ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 473–474.

⁸⁶ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 91.

⁸⁷ Ágoston: *Az európai hadügyi forradalom*, 471.

dett. IV. Mehmed birodalmát szulejmáni alapokon kormányozta,⁸⁸ az állam felett a szultán autoritásának visszaállítását, a korrupció megszüntetését (elsősorban: hivatalvásárlás és ráják kiszigerelése) tartotta elsődlegesen elérendő célnak. Nagyvezírként tisztában volt az-
zal, hogy a szultán közép-európai expanzív politikája csak akkor éleszthető fel, ha Erdély teljes mértékben a Porta hűségén van.⁸⁹ Köprülü Mehmed II. Rákóczi György fejedelemségének addigi kilenc éve alatt a tizenötödik nagyvezír volt, és a fejedelem nem tudta, nem tudhatta, hogy más politikai ambíciói vannak, mint elődeinek, eltérő irányvonalat akar és tud is követni. Az oszmán szemszögből „rebellis Erdély” pacifikálását azonban az idős nagyvezír már nem érthette meg, az fia és egyben utódja dicsőségének számított. Köprülü-záde Fázil Ahmed – akinek kinevezése kevésbé a nepotizmusnak, mint inkább annak köszönhető, hogy bíztak abban: az apja által megkezdett reformokat továbbviszi – győzelmével Erdély a visszafoglaló háborúk időszakáig oszmán kézen maradt.

⁸⁸ Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A 17. század története*. Budapest, 2000. 192. (Magyar Századok, 7.)

⁸⁹ Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, 99.